

Şîa/İmâmiyye’de Mehdî İnancının Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Ehl-i Sünnet Mehdilik Anlayışıyla İlişkisi

The Development Process of Mahdi Belief in Shī’a/Imāmiyya and Its Relationship with Mahdiship Understanding of Ahl al-Sunnah

Hasan GÜMÜŞOĞLU

Doç. Dr., Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Yalova/Türkiye
Assoc. Professor, Yalova University, Faculty of Islamic Sciences, Yalova/Türkiye
hasgumus@hotmail.com | orcid.org/0000-0002-0836-4031 | ror.org/01x18ax09

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Araştırma Makalesi	Article Type Research Article
Geliş Tarihi 23 Ağustos 2022	Date Recieved 23 August 2022
Kabul Tarihi 5 Aralık 2022	Date Accepted 5 December 2022
Yayın Tarihi 31 Aralık 2022	Date Published 31 December 2022

İntihal Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Hasan Gümüsoğlu).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Hasan Gümüsoğlu).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Gümüsoğlu, Hasan. “Şîa/İmâmiyye’de Mehdî İnancının Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Ehl-i Sünnet Mehdilik Anlayışıyla İlişkisi”. *Kader* 20/2 (Aralık 2022), 701-722. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1165813> ”

Öz

Bu çalışmada Ehl-i sünnet ile Şîa arasında temel ihtilaflardan birisi olan Mehdilik konusu, Şîa/İmâmiyye'nin gelişen ve değişen görüşleri temelinde incelenmiştir. Şîa/İmâmiyye'nin imâmet merkezli Mehdilik anlayışının tam olarak aydınlığa kavuşturulması için bazı yerlerde Ehl-i sünnet'in Mehdilik anlayışına da temas edilmiştir. Ehl-i sünnet'te Şîa'da olduğu gibi Mehdilik temel itikadî bir mesele görülmemekle birlikte özellikle Şîa'nın görüşlerini tenkit etmek ve onların iddialarına cevap verme bağlamında konu ele alınırken Şîa/İmâmiyye'nin Mehdî incancına da yer verilmiştir. İnanç esaslarını imâmet nazariyesini merkezine alarak oluşturan Şîa, Mehdilik konusunu imâmet ekseninde açıklayarak onu temel itikadî bir konu haline getirmiştir. Bununla birlikte Şîî fırkalar, Mehdilik konusunda kendi aralarında görüş birliğinde değildirler. Bazı Şîî kaynaklar, Mehdilik iddiasını Hz. Ali'nin oğullarından Muhammed b. Hanefiyye'ye kadar götürerek bu meselenin baştan itibaren önemli bir konu olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Oldukça erken sayılabilecek dönemde Muhammed b. Hanefiyye'nin ölmediği, Medine'de Razva isimli bir dağda yaşadığı ve bunun beklenen (muntazar) Mehdî olduğu iddia edilmiştir. Muhammed b. Hanefiyye bu iddiaları reddetmiş olduğu halde özellikle Keysâniyye'den bazıları onun Mehdîliğine inanmaya devam etmiştir. Şîa'nın Zeydiyye fırkası, Mehdilik meselesini temel bir inanç esası olarak görmezken İsmâliyye, Muhammed b. İsmail'in ölmediğini ve bir gün dünyayı ıslah edeceğini söylemiştir. İmâmiyye Şîa'sı ise on ikinci imam kabul ettiği Muhammed (el-Mehdî) b. Hasan'ın Mehdî olarak tekrar ortaya çıkacağına inanıp bu inanç doğrultusunda nas bulma ve onları yorumlamak için büyük gayret sarf etmiştir. İmâmiyye'ye göre yeryüzü açık veya gizli bir imamsız kalmayacağından Muhammed b. Hasan, istediği kadar gizli kalıp Mehdî olarak zuhur edecektir. İmâmiyye, Resûlullah'ın (s.a.v.) kendisinden sonra on iki halife geleceğine dair beyanını esas alıp imamların adedini on ikiden ibaret görürken Ehl-i sünnet, ilgili hadiste geçen on iki halifenin kâmil manada halife olduğunu ifade edip halifelerin adedinde bir sınırlamaya gitmemiştir. İmâmiyye, diğer imamlar gibi Mehdî'nin de Hz. Hüseyin'in soyundan olacağına inanarak on ikinci imam Muhammed b. Hasan el-Askerî'nin Mehdî olarak gelmesini beklemeyi zamanla mezhebin temel esası haline getirmiştir. İmâmiyye'nin Gaybet-i kübra olarak ifade edilen devrede bir insanın hayatını devam ettirmesinin mümkün olduğunu gösterme çabasında olmuştur. Ehl-i sünnet ise genel manada "Hz. Hüseyin'in soyundan olan on ikinci Muhammed b. Hasan'ın Mehdî olarak tekrar gelmesini beklemeye" dair incancının geçersiz olduğunu belirtmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam mezhepleri tarihi, İtikad, Şîa, İmâmiyye, Mehdî, Muhammed b. Hasan.

Abstract

Although there are fundamental differences between Ahl al-Sunnah and Shi'a on the issue of Mahdî, one of the controversial issues among Islamic sects, Shi'a has attached much greater importance to the issue. In this study, after the information about Mahdiship in the primary sources of Islam is conveyed, the opinions of the Ahl al-Sunnah and Shi'a will be given and an evaluation will be made about the evidence and opinions put forward by the two sects. The Shiites, who formed the principles of belief based on the theory of imamate, explained the issue of Mahdism in the axis of imamate and gave it a religious dimension, but the Shi'i sects disagreed on the subject of Mahdî. Shi'i sources tried to show that the claim of Mahdiship is an important issue, which has preoccupied Muslims, by dating the claim of Mahdiship back to Ali ibn Abi Talib's son, Muhammad ibn Hanafiyah. In a very early period, it was claimed that Muhammad ibn Hanafiyah did not die but was still living on a mountain called Razva in Madinah, and he was the anticipated (*muntazar*) Mahdî. Most of the Zaydiyya did not consider the issue of Mahdiship an important fundamental basis of belief. Ismailiyya maintain that Muhammad ibn Ismail did not die and will come and amend the world one day. İmâmiyya believe that Hasan, whom they accept as the last imam, will reappear as the Mahdî in the latest days of the world, and in line with this belief, they have made great efforts to find proof from the Qur'anic verses and hadiths and interpreted them. In this way, they attached more importance to the understanding of Mahdiship on the axis of imamate than the other Shi'i sects. According to İmâmiyya, since the world cannot be left without a prophet, an open, or a secret imam, Muhammad b. Hasan will remain hidden as long as he wants and appear as the Mahdî near the Doomsday. Based on the clear statement of the Messenger of Allah (pbuh) that twelve caliphs would come after him, the İmâmiyya restricted the number of Imams from Ahl al-Bayt to twelve and claimed that the twelfth imam would come again as Mahdî. Although the İmâmiyya believe that the Mahdî will be from the Ahl al-Bayt, just like the other imams, they have not been able to provide valid evidence for the belief that the twelfth imam will be hidden and appear near Judgment Day. Although İmâmiyya tried/have been trying to prove that it is possible for a person to live for centuries (more than a thousand years), which is called al-Ghaybat al-Kubrâ by İmamiyya, it cannot be said that they have succeeded in doing so.

Keywords: History of Islamic sects, Creed, Shia, Imamiyya, Mahdî, Muhammad ibn Hasan.

Giriş

“Mehdî”nin sözlük manası “hidayete mazhar olmuş, doğru yolda yürüyen”¹ olmakla birlikte İslâmî ilimlerde Mehdi, “Ehl-i beyt’ten âhîrzamanda İslâm’ı güçlendirip yeryüzünde adaleti hâkim kılacak zatın vasfıdır.”² Bu manadaki Mehdi’nin şahsiyeti ve vasıfları konusunda Ehl-i sünnet ile Şîa arasında derin görüş ayrılıkları bulunmaktadır.³

Mehdîlik meselesi Kur’ân-ı Kerîm’de açıkça yer almasa da bir kısım müfessirlerin konuyu bazı âyetlerle⁴ ilişkilendirerek ele aldıkları görülmektedir. Söz konusu âyetlerden bir tanesi mealen: “O, öyle bir Allah’tır ki, müşriklerin hoşuna gitmese de dinini, bütün dinlere üstün kılmak için Peygamberini hidayet ve hak din ile gönderendir”⁵ buyurulmaktadır.

Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923) ve Ebu’l-Leys es-Semerkandî (öl. 373/983) gibi müfessirler, Allah Teâlâ’nın bir va’di olan İslâm’ın diğer dinler üzerine galibiyetinin Peygamber Efendimiz (s.a.v.) devrinden itibaren gerçekleştiğine işaret edip bu durumun özellikle Hz. İsa’nın nüzulünden sonra da tahakkuk edeceğine dikkat çekmişlerdir.⁶ Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210) de bu galibiyetin zamanla artarak devam edeceğine ve son olarak Hz. İsa’nın nüzülü ve Mehdi’nin devrinde tamamlanacağına işaret etmiştir.⁷ Ebû’l-Fidâ İbn Kesîr (öl. 774/1373), “*Andolsun ki Allah İsrail oğullarından söz almıştı ve onlardan on ki nakîb (temsilci) seçmişti*”⁸ mealindeki âyetin tefsirinde hadis-i şerifte belirtilen on iki imamın⁹ on iki kâmil halife olduğunu ve âhîrzamanda gelecek Mehdi’nin bu kâmil halifelerden biri olacağını belirtir. O, ayrıca hadiste geçen on iki imamın İmâmîyye Şîasının inandığı on iki imam ve Mehdi’nin de Şîilerin “gizlendiği yerden çıkmasını bekledikleri imam” olmadığını açıklar.¹⁰

Mehdi meselesi hadislerde açık bir şekilde yer alıp konu hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Ebû Dâvûd (öl. 275/889) başta olmak üzere Kütüb-i sitte âlimlerinden Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), İbn Mâce (öl. 273/887) ve Tirmizî’nin (öl. 279/892) eserlerinde yer alan¹¹ bazı hadis-i şerifler şöyledir: “*Dünyanın bir günlük ömrü kalmış bile olsa, Allah bir kimse gönderinceye kadar o günü uzatır.*

¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Sâdr, 1300), 15/354; Ebû’t-Tâhir Fîrûzâbâdî, *Kâmûs Tercemesi*, çev. Âsım Efendi (İstanbul: Bahriye Matbaası, 1305), 4/1229; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317), 2/1436.

² Ebû’t-Tayyîb Şemsü’l-Hak Muhammed Azimâbâdî, *Avnül-mâ bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd* (Medîne:1968), 2/361.

³ Hasan Gümüsoğlu, “Mehdilik Meselesinde Ehl-i sünnet Kelamcılar ile Mutasavvıflar Arasındaki Yaklaşım Farklılıkları”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 17 (Haziran 2022), ss. 113-131.

⁴ et-Tevbe 9/33; el-Mâide 5/12.

⁵ et-Tevbe 9/33.

⁶ Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân an te’vîl âyi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: 2001), 11/422; Semerkandî, Nasr b. Muhammed Ebu’l-Leys, *Tefsîru Semerkandî (Bahru’l-ulûm)*, nşr. Ali M. Muavvid-Adil. A. Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1993), 3/46.

⁷ Fahreddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb* (Beyrut: 1981), 16/42.

⁸ el-Mâide 5/12.

⁹ Ebu’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi’u’ş-şâhih* (İstanbul: Matbaatü’l-Âmire, 1329), “İmâre” 1.

¹⁰ Ebû’l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, nşr. Siyâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru Tayyibe, 1999), 3/65-6.

¹¹ Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî, *es-Sünen*, nşr. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (Riyad: Mektebetü’l-Me’arif, 1424), “Mehdi”, 1 vd; İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *es-Sünen*. nşr. Muhammed. F. Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi Kütübî’l-Arabiyye, 1954), “Fiten”, 34; Ebû İsâ Muhammed b. Sevre et-Tirmizî, “*el-Câmi’u’ş-şâhih*”. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Matbaatu Mustafa el-Mebânî, 1978), “Fiten”, 52.

*Mehdî benim zürriyetimden, Hz. Fatıma’nın evladındandır. O önceden zulümle dolan yeryüzünü adaletle doldurur...*¹²

Buharî (öl. 256/870) ve Müslim’in (öl. 261/875) Hz. İsa’nın (a.s.) nüzülü babında ittifakla zikrettiği; “İmamınız sizden olduğu halde İbn Meryem indiği zaman haliniz nasıl olur”¹³ hadisinde geçen “imam”ın vasıfları ile diğer hadis kitaplarında rivayet edilen Mehdî’nin vasıfları arasında büyük benzerliğin bulunduğu göze çarpar. Bu sebeple Müslim şârihi İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449), bu imamın Mehdî olduğuna dikkat çekerek İmam Şâfi’î’nin (öl. 204/820) Hz. İsa’nın âhircamanda arkasında namaz kılacağı imamın Mehdî olduğuna dair haberleri tevâtür derecesinde kabul ettiğini belirtir.¹⁴ Mehdî ilgili hadislerin sıhhati noktasında âlimlerin farklı görüşlerine yer veren İbn Haldûn (öl. 808/1406), önceki devirlerde pek çok kişinin Mehdilik iddiasında bulunarak insanları aldattıklarına dikkat çeker. Bununla birlikte o, Allah’ın kalplerini bir araya getirdiği insanların Mehdî’ye tabi olmalarıyla Hz. Fatıma’nın soyundan, asabiyet ve güç sahibi bir Mehdî’nin zuhurunun mümkün olduğunu açıklar.¹⁵ Mehdî mevzuunda müstakil eser yazan İbn Hacer el-Heytemî (öl. 974/1567), Ehl-i beyt’ten Mehdî’nin geleceği ve yeryüzünde adaleti hâkim kılacağı konusunda pek çok hadisin bulunduğu dikkat çeker.¹⁶ Celâleddîn Süyûtî (öl. 911/1505) ise Mehdî konusunda yüzlerce hadis ve haberi naklettikten sonra bu konudaki haberlerin tevâtür derecesine ulaştığını ifade eder.¹⁷ Sünen-i Ebî Dâvûd’un şârihlerinden Ebü’t-Tayyib Muhammed el-Azimâbâdî (öl. 1857-19119), bu konudaki hadislerin arasında mevzu ve zayıf olanların bulunduğu gibi sahih ve hasen hadislerin de olduğunu ifade ederek ilgili hadisler hakkındaki hükmün bu çerçevede verilmesi gerektiğini belirtir.¹⁸

1. Şîî Fırkalarda Mehdîlik

Bir mezhep olarak imâmet meselesi üzerine kurulan Şîa’nın kendi içerisinde ayrı fırkalara bölünmesinin en önemli sebeplerinden birisi de imâmet meselesidir. Şîa’nın ilk dönem kaynaklarında yer aldığı şekilde Şîîler imam kabul ettikleri her kişinin ölümünden sonra kimin imam olduğu konusunda ihtilafa düştükleri gibi imamın ölümünü kabul edip etmeme konusunda da anlaşamamışlardır.¹⁹ Bu itibarla imam kabul edilen kişinin ölümünden sonra onun Mehdî olarak tekrar geleceğine inanma anlayışı Şîî fırkalarda sıkça görülen bir durum olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Şîîler arasında imamın ölümü, gaybeti ve ricati ile doğrudan alaka

¹² Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve Tirmizî gibi temel hadis kaynaklarında da Mehdî ile alakalı olarak bu ve buna benzer rivayetler yer almıştır (Ebû Dâvûd, “Mehdî”, 1; İbn Mâce, “Fiten”, 34; Tirmizî, “Fiten”, 52.)

¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-Şâhih*, nşr. Muhibbüddîn el-Hatîb (Kahire: el-Matbaatü’s-Selefiyye, 1400), “Enbiya”, 49; Ebu’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc en-Kuşeyrî, *el-Câmi’u’s-Şâhih* (İstanbul: Matbaatü’l-Âmire, 1329), “İman”, 24-46.

¹⁴ Ebü’l-Hüseyn Ahmed. Ca’fer el-Münâdî, *Kitâbü’l-Melâhim* (Kum: 1418), 272; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bâri bi-Şerhi Sahihî’l-Buhârî*, nşr. Tâhâ Abdurraûf, Sa’d (Kahire: 1978), 13/256.

¹⁵ Abdurrahman İbn Haldûn, *Mukaddime* (Beyrut: Dâru’l-Belhî, 1992), 1/514-42.

¹⁶ Ahmed b. Hacer el-Mekkî el-Heytemî, *el-Kavlü’l-muhtasar fi alâmâtî’l-Mehdiyyi’l-muntazar*, thk. Mustafa Âşûr (Kahire, t.y.), 27 vd.

¹⁷ Celâleddîn es-Süyûtî, *el-Arfü’l-verdî fi ahbâri’l-Mehdî* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2006), 156.

¹⁸ Azimâbâdî, *Avnü’l-mâ’bûd*, 2/362-8.

¹⁹ Ebû Muhammed Hasan b. Mûsa b. Hasan en-Nevbahtî, *Fıraku’s-Şîa* (Necf: 1936), 2; Sa’d b. Abdullah el-Kummî, *Kitâbü’l-Makâlât ve’l-fırak*, nşr. Muhammed Cevâd Mezkûr (Tahrân: Merkez İntişarât İlmî, 1982), 2.

kurularak oluşturulan Mehdî anlayışı hakkında çok farklı görüşler bulunmaktadır.²⁰ Keysâniyye başta olmak üzere bazı Şîî fırkaların ilk olarak Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye (öl. 81/700) için Mehdîlik iddiasında bulunmaları²¹ dikkate alındığında konunun erken dönemden itibaren gündemde olduğu anlaşılmaktadır.

İnanç esasları arasında Mehdîlik meselesinin önemli bir yeri olan Şîa'nın İmâmiyye fırkası, isminden de anlaşılacağı gibi imâmet meselesini temel inanç esası haline getirirken on ikinci imam Muhammed b. Hasen'in Mehdîliğine ayrı bir değer atfetmiştir.²² Hâlbuki İmâmiyye'nin aksine mesela Zeydiyye, genel manada imâmet meselesini bir inanç esası olarak görmemiş ve imâmetin Ehl-i beyt'e ve on iki kişiye mahsus olduğunu kabul etmemiştir.²³ Zeydiyye'nin önemli âlimlerinden olan İbnü'l-Mürtazâ (öl. 840/1437), Hz. Ali ve on iki imamın imâmeti konusunda ilk asırda hiç kimsenin sahabeden bir nas işitmediğini açıkça ifade etmiş ve bu konudaki rivayetlerin ilk olarak Abdullah b. Sebe tarafından uydurulduğunu söylemiştir.²⁴ Bir başka Şîî fırkası İsmâiliyye'nin bazıları, Cafer-i Sadık'ın oğlu İsmâil'in, bazıları ise onun oğlu Muhammed b. İsmail'in ölmediğini ve bir gün Mehdî olarak zuhur edip dünyayı ıslah edeceğine inanmıştır.²⁵ Ayrıca Şîa'ya ait ilk kaynaklara bakıldığında bazı Şîîlerin Muhammed b. Hanefiyye'den sonra on ikinci imama kadar farklı kişiler hakkında Mehdî iddiasında buldukları görülür.²⁶ Şîî fırkaların değişik kimseler hakkında Mehdî iddiasında bulunmaları Fatimî-Karmatî ihtilafında görüldüğü²⁷ gibi Şîîlerin kendi aralarındaki bölünmenin önemli sebeplerinden birini teşkil etmiştir.

2. Ehl-i sünnet ve Şîî Kaynaklarda Mehdî'nin Nesebi Konusundaki Tartışmalar

Ehl-i sünnet ve Şîa'ya ait kaynaklar Mehdî'nin Hz. Fatımâ'nın evladından olacağı konusunda ittifak etmekle birlikte onun Hz. Hasan ve Hüseyin'den hangisinin neslinden geleceği noktasında ihtilaf etmiştir. İmâmiyye Şîası'nın kaynakları, Mehdî'nin Hz. Hüseyin'in neslinden olduğuna dair kesin ifadeler yer verilirken Ehl-i sünnet'e ait kaynaklar genellikle Mehdî'nin Hz. Hasan'ın neslinden geleceğini belirtirler.²⁸ Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin elimizde bulunan *Fütühât*'ının matbu nüshasında Mehdî'nin dedesinin Hz. Hüseyin olarak kaydedilmesi²⁹ dikkat çekicidir. Zira *Fütühât*'tan Mehdî ile alakalı bilgileri nakleden Kâdi Hüseyin Diyarbekrî (öl. 990/1582) Mehdî'nin

²⁰ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-nihal*, nşr. Abdülemîr Ali Mehnâ-Ali Hasan Fâ'ur (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1992), 21.

²¹ Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 22; Kummî, *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-fırak*, 28; Nâşi el-Ekber, *Mesâilü'l-imâme ve muktetafât mine'l-Kitâbi'l-Evsat fi'l-makâlât*, nşr. Yûsuf Fan Ess (Beirut: Dâru'n-Neşri Frantis, 1971), 26; Kummî, İbn Babeveyh Ebû'l-Hasen Ali, *el-İmâme ve't-tebsire*, (Kum: Medresetü'l-İmâm el-Mehdî, 1363), 60; Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Malâtî, *et-Tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida*, nşr. M. Zâhid el-Kevserî (Mısır: 1993), 19.

²² Şeyh Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Babeveyh el-Kummî, *Şîî-İmamiyyenin İnanç Esasları*, trc. E. Ruhi Fığlalı (Ankara: 1978), 111-2; Kummî, İbn Babeveyh Ebû'l-Hasen Ali, *el-İmâme ve't-tebsire*, 60.

²³ Muhammed Hüseyin et-Tabâtabâî, *İslâm'da Şîa*, trc. Kadir Akaras (İstanbul: 1993), 74.

²⁴ İbnü'l-Mürtazâ Ahmed b. Yahya, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, nşr. Susanna Diwald-Wilzer (Beirut: 1961), 5-6.

²⁵ Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 58-61; Kummî, *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-fırak*, 80-1.

²⁶ Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 26 vd., Kummî, *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-fırak*, 20 vd.

²⁷ Ali Avcu, "Fatimî-Karmatî İlişkisine Dair Bazı Mülâhazalar", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2 (2009), 260.

²⁸ Aliyyü'l-Kâri, *el-Meşrebü'l-verdî fi hakikati'l-Mehdî* (Kahire: 1278), 66; Gümüšoğlu, "Mehdîlik Meselesinde Ehl-i sünnet Kelamcılar ile Mutasavvıflar Arasındaki Yaklaşım Farklılıkları", 125.

²⁹ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, nşr. Ahmed Şemseddin (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1999), 6/51.

dedesini Hz. Hasan olarak gösterir.³⁰ Bu durumun *Fütühât* nüshalarının yazılması esnasındaki bir hatadan kaynaklanması mümkün olduğu gibi *Fütühât*’ın asıl nüshasında ismin “Hasan” olup sonradan İmâmiyye’nin görüşü doğrultusunda “Hüseyin” olarak değiştirilmiş olması da mümkündür. Ancak İbnü’l-Arabî’nin en önemli takipçisi Sadreddîn Konevî (öl. 623/1274), İmâmiyye’nin on birinci imamın oğlunun Mehdî olduğu iddiasının batıl olduğunu ifade ederek Mehdî’nin Hz. Fatıma’nın soyundan ve Hz. Hasan’ın neslinden geleceğini belirtir.³¹ Abdülvehhâb-ı Şa’rânî (öl. 973/1565) ise İbnü’l-Arabî’nin görüşlerini naklederken Mehdî’nin Hz. Hüseyin’in soyundan geleceğini yazmakla birlikte İbnü’l-Arabî’ye nispet edilen ancak Ehl-i sünnet’e muhalif olan düşüncelerin sonradan onun eserlerine eklendiğine dikkat çeker.³²

Ehl-i sünnet’in Mehdî’nin Hz. Hasan’ın neslinden geleceğine dair görüşünün en önemli delillerinden birisi, Ebû Davûd’ta konuyla alakalı yer alan rivayettir. Ebû Dâvud, “Mehdî benim zürriyetimden, Hz. Fatıma’nın evladındandır” şeklindeki hadis-i şerifi zikrettikten sonra Hz. Ali’den Mehdî’nin soyu ile alakalı konuyu açıklayan başka bir ifadeyi daha nakleder. Söz konusu rivayete göre Hz. Ali (r.a.), oğlu Hz. Hasan’a bakarak, “Peygamber’in (s.a.v.) isimlendirdiği gibi benim bu oğlum seyyiddir. Onun soyundan Hz. Peygamberin ismiyle isimlendirilen, ahlak itibarıyla ona benzeyip yaratılış itibarıyla ona benzemeyen bir zat” gelir buyurduktan sonra “yeryüzünü adaletle doldurur” şeklindeki ifadeyi zikreder.³³ Ehl-i sünnet ulemâsının bazıları bu rivayetten hareketle Mehdî’nin Hz. Hasan’ın neslinden geleceğini açıklarken³⁴ bazıları Mehdî’nin Hz. Fâtıma’nın evladından olduğunu zikretmekle³⁵ iktifa eder. Ayrıca ilgili rivayet ile “Mehdî benim zürriyetimden, Hz. Fatıma’nın evladındandır” hadis-i şerifini birlikte dikkate alan bazı âlimler, Mehdî’nin baba tarafından Hz. Hasan’a, anne tarafından ise Hz. Hz. Hüseyin’e ulaşacağını ifade ederler.³⁶

Aliyyü’l-Kârî (öl. 1014/1605), Hz. Ali’nin yukarıda zikrettiğimiz sözünün Mehdî’nin Hz. Hasan’ın soyundan geleceğini kesin bir şekilde beyan ettiği için İmâmiyye fırkasının Hz. Hüseyin’in soyundan gelen Muhammed b. Hasan el-Askerî’nin Mehdî olduğuna dair görüşlerinin geçersiz olduğuna dikkat çeker. Bununla birlikte Aliyyü’l-Kârî bu konudaki delillerin hepsini dikkate alarak Mehdî’nin baba tarafından Hz. Hasan’a, anne tarafından Hz. Hz. Hüseyin’e nispet edilmesinin mümkün olduğunu ifade eder. Bu meseleyi Hz. İbrahim’in çocukları olan Hz. İshak ile Hz. İsmail’in durumuna kıyas eden Aliyyü’l-Kârî, imamların Hz. Hüseyin’in soyundan, evliyanın sonuncusu Mehdî’nin ise Hz. Hasan’ın soyundan geleceğini söyler. O, bu durumu Benî İsrâîl peygamberlerinin hepsinin Hz. İshak’ın neslinden, peygamberlerin sonuncusu Efendimiz Hz. Muhammed’in (s.a.v.) ise Hz. İsmail’in soyundan gelmesine benzetir. “Hz. Hasan’ın sûrî hilafetten feragat etmekle

³⁰ Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen ed-Diyarбекrî, *Târihu’l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs* (Kahire: Matbaatu Osmân Abdurrazâk, 1302), 2/321-2.

³¹ Sadreddîn Konevî, *Risâletü’l-Mehdî*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, No: OE-YZ-1877, 1b-2a.

³² Abdülvehhâb eş-Şa’rânî, *el-Yevâkî ve’l-cevâhir* (Kahire: 1959), 1/7.

³³ Ebû Dâvud, “Mehdî”, 1.

³⁴ Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, *el-Mesâlik fî Şerhu Muvvatta’i Mâlik*, (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2007), 7/322; Ebü’l-Fidâ İbn Kesîr, *en-Nihâye fî’l-fiten ve’l-melâhim* (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 1413), 1/44, 49.

³⁵ İbn Hacer el-Heytemî, *es-Sevâ’iku’l-muhrika fi’r-red alâ ehli’l-bida’ ve’z-zendeka* (Kahire: Mektebetü Feyyâz, 2008), 363-5.

³⁶ Nûreddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî (Aliyyü’l-Kârî), *Mirkâtü’l-mefâtih şerhu Mişkâtü’l-mesâbih*, thk. Cemal Aytânî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2001) 10/90-101.

kendisine velayette kutbiyyet makamı sancağının verildiğinin” söylendiğine dikkat çeken Aliyyü'l-Kârî, Mehdî'nin Hz. İsâ'ya yakınlığına ve İslâm'ı yüceltmek için ittifak etmelerine dikkat çekerek³⁷ Hz. Mehdî'nin fazilet ve ehemmiyetine işaret eder.

3. Şîa'nın İlk Dönemlerinde Mehdîlik Konusu

Şîi fırkalar imamlarının ölümünden veya kaybolmasından (gaybet) sonra onun tekrar Mehdî olarak döneceğine (rec'at/ ric'at) inandığı için Şîa'nın Mehdîlik anlayışının ricat ve gaybet fikriyle doğrudan alakası vardır. Klasik kaynaklar tetkik edildiğinde ricat ve gaybet düşüncesinin ilk tezahürü Abdullah b. Sebe'ye dolayısıyla Hz. Ali zamanına kadar gitmektedir. Varlığı hakkında değişik rivayetlere yer verilen³⁸ İbn Sebe'nin Hz. Ali'nin ölmediğini ve yeryüzünü adâletle doldurmak için tekrar geleceğini³⁹ söyleyerek Şîa'da gaybet ve ricat inancının oluşmasına öncülük ettiği nakledilir. Ayrıca İbn Sebe' Hz. Ali hakkında başka aşırı görüşler ileri sürmüş, Hz. Ali'nin ilah olduğunu ve ölmediğini, Hz. Muhammed tarafından kendisine vasiyet edilen imam/halife olduğunu, tekrar geri geleceğini iddia ederek⁴⁰ Şîi fırkaların inançlarına esas alacakları görüşler ortaya atmıştır. İbn Sebe'in bir kısmını Yahudilikten ve Hıristiyanlığın Hz. İsa hakkındaki inançlarından aldığı nakledilen⁴¹ bu iddialar daha sonra Şîa'nın itikad esasları arasında yer almıştır. Bu sebeple itikadî mezhepler hakkında eser yazan müellifler, Şîa nazariyesinin temel taşlarını oluşturan Hz. Ali'nin imâmeti hususunda nas bulunduğu iddiasının ilk olarak İbn Sebe' tarafından gündeme getirildiğine dikkat çekmişlerdir.⁴² Ne var ki İbn Sebe'in Şîiğin ilk tezahürü sayılabilecek söz konusu iddialarının o devirde geniş kabul gördüğünü söylemek mümkün değildir.⁴³

Daha önce ifade ettiğimiz gibi imamın Mehdî olarak döneceğini ilk iddia eden Şîi fırka Keysaniyye'dir. Muhammed b. Hanefiyye taraftarları olarak bilinen Keysaniyye fırkası, Muhammed b. Hanefiyye'nin ölmediğini, Medine'de Razva isimli bir dağda yaşadığını ve bunun Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından müjdelenen ve beklenen (muntazar) Mehdî olduğunu iddia etmiştir.⁴⁴ Muhammed b. Hanefiyye, Yezid b. Muaviye'ye biat ederek devrinde siyasî ihtilaflardan uzak durmayı tercih ettiği halde onun adına hareket ettiğini söyleyerek Hz. Hüseyin'i şehit edenlerden intikam alacağını belirten Muhtar es-Sekafî (öl. 67/687), Muhammed b. Hanefiyye'nin

³⁷ Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâti'l-mesâbih*, 10/90, 101.

³⁸ Siddık Korkmaz, “İbn Sebe Rivayetinin Tarih ve Makâlât Türü Eserlere Yansımaları”, *Dini Araştırmalar*, 10/29 (2007), 137-8.

³⁹ Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 19-22; Ebû Mansûr Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, (Beirut: 1990), 233-5; Ebü'l-Muzaffer İsferyânî, *et-Tebîr fi'd-dîn*, nşr. Kemal Yûsuf el-Hût (Beirut: 1983), 123-4; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/204-5.

⁴⁰ Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 22; Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid (Beirut: 1990), 2/86; Ebû Amr Muhammed b. Ömer b. Abdilaziz el-Keşşî, *Ricâlü'l-Keşşî*, nşr. Seyyid Ahmed el-Hüseynî (Kerbela: t.y.), 99-101; Malâtî, *et-Tenbîh ve'r-red*, 17; Şehristânî, *el-Milel*, 1/204.

⁴¹ Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 19, Kummî, *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-fırak*, 20; Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Mu'temed fi usûli'd-dîn*, nşr. Vedî Zeydân Haddâd, (Beirut: Dâru'l-Meşrik, 1974), 260; Halil İbrahim Bulut, “Şîi Fırkalarında Gaybet ve Ric'at İnancı”, *İslâmiyât*, 8/1 (2004), 142.

⁴² Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 22; Keşşî, Ebû Amr Muhammed, *Ricâlü'l-Keşşî*, 99-101; Malâtî, *et-Tenbîh*, 18; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 225; Şehristânî, *el-Milel*, 1/204-5

⁴³ Hasan Gümüšoğlu, *İslam'da İtikadî Mezhepler* (İstanbul: Kayhan Yayınları, 2021), 211.

⁴⁴ Nevbahtî, *Fıraku's-Şîa*, 26; Nâşi el-Ekber, *Mesâilü'l-imâme*, 26; Eş'arî, *Makâlât*, 1/97; Malâtî, *et-Tenbîh ve'r-red*, 19; Bağdâdî, *el-Fark*, 39; Şehristânî, *el-Milel*, 1/184.

Mehdî olduğunu iddia etmiştir. Muhammed b. Hanefiyye ise kendisine Mehdî ismi ile hitap edilerek selam verilince mehdi kelimesini sözlük manasında kullanarak; “evet ben insanlara hayrı ve rüştü gösteren bir mehdiiyim. Ancak benim ismim Peygamber'in (s.a.v.) ismi, künyem de Peygamberin (s.a.v.) künyesidir (Ebu'l-Kâsım). Biriniz bana selam vereceği zaman bu isimlerle hitap etsin”⁴⁵ diyerek kendisinin Mehdî kabul edilmesini reddetmiştir. İmâmiyye'nin ilk kaynaklarında Muhammed Bâkır'dan (öl. 114/733) nakledilen rivayette Muhammed b. Hanefiyye'nin imamlığı reddedilmekle birlikte onun Mehdî olduğunun söylenmesi⁴⁶ dikkat çekicidir. Bu durum Şîî olarak ifade edilen bazı kesimlerin Muhammed Bâkır döneminde Mehdilik ile imâmeti farklı görmesinden veya Mehdî meselesini imâmete bağlı temel bir inanç esası olarak görmemesinden kaynaklanmış olabilir.

4. Hasan el-Askerî'den Sonra Mehdîlik

İmâmiyye tarafında on birinci imam kabul edilen Hasan el-Askerî'nin 260 yılında yirmi sekiz yaşında ölmesiyle bunalıma giren Şîîler arasında imam konusunda görüş ayrılıkları ortaya çıkmış ve hakkında değişik rakamların verildiği pek çok fırkaya ayrılmışlardır.⁴⁷ Döneme yakın yaşayan Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî (öl. 310/922) ve Sa'd b. Abdullah el-Kummî (öl. 301/913) gibi müelliflerin belirttiklerine göre Şîa, bu konuda on dört/on beş fırkaya ayrılmıştır. Hasan el-Askerî'nin ölüp-ölmediği ve öldüğünde bir çocuğunu olup-olmadığı konusunda ortaya çıkan bu görüş ayrılıklarını şu şekilde özetlemek mümkündür.

1- Herhangi bir imama tabi olmayanlar. Bunlar Hasan el-Askerî'nin öldüğünü ve peygamberliğin Hz. Muhammed ile kesildiği gibi Hasan el-Askerî ile imamlığın bittiğini kabul ederler. Bunların bazıları, Hasan el-Askerî'nin öldüğünü kabul etmekle birlikte daha sonra Ehl-i beyt'ten Hasan el-Askerî'nin veya başka bir imamın Kâim ve Mehdî olarak çıkmasını caiz görür. Bunlara göre Hz. İsa ile Hz. Muhammed arasında peygamberin bulunmadığı bir fetret devri olduğu gibi Hasan el-Askerî'den sonra da imamın bulunmadığı bir devrin bulunması mümkündür.

2- Hasan el-Askerî'nin Kâim Mehdî olduğuna inanlar. Bunlar onun ölmeyerek gizlendiğini kabul edip daha sonra ortaya çıkacağına inananlar veya öldüğünü ve öldükten sonra yaşadığını kabul etmekle birlikte gizlendiği yerden yeryüzünü adalet ile doldurmak üzere tekrar ortaya çıkacağını bekleyenler.

3- Hasan el-Askerî'nin bir oğlunun varlığını ve imâmetin oğluna geçtiğine inanlar. İmâmiyye'nin kabul ettiği bu görüşe göre babası öldüğünde küçük yaşta olan ve düşmanlarının kendisine zarar verme endişesinden dolayı hayatını gizli olarak sürdüren Muhammed b. Hasan, Allah'ın istediği bir vakitte Mehdî, Huccet ve el-Kâim olarak ortaya çıkacaktır.⁴⁸

4- Hasan el-Askerî'nin imametini inkâr ederek kardeşlerinin imametini iddia edenler.⁴⁹

⁴⁵ Muhammed b. Sa'd ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001), 7/96-01.

⁴⁶ Ebü'l-Hasan İbn Bâbeveyh el-Kummî, *el-İmâme ve't-tebsıra mine'l-hayre*, 60.

⁴⁷ Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, nşr. Muhyiddîn Abdülhamid (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1988), 4/199; Ebü Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân el-Uberî el-Müfîd, *el-Fusûlü'l-muhtâra*, (b.y:Müessesetü'l-İmâmü's-Sadık 2000), 318-9; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/200.

⁴⁸ Nevbahtî, *Fıraku'ş-Şîa*, 80 vd.; Kummî, *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-fırak*, 102 vd.

⁴⁹ Metin Bozan, *İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 266.

Yukarıdaki görüşlerin yanında meşhur Nevbahtî'nin yeğeni olan ve İmâmiyye'nin görüşlerinin geliştirilmesinde ve savunulmasında önemli gayreti bulunan Ebû Sehl İsmail b. Ali en-Nevbahtî (öl. 311/923?), Muhammed b. Hasan hakkında Şîa'da genel kabul gören anlayışın dışında farklı bir görüşe sahip olmuştur. Hasan el-Askerî'nin döneminde yaşaması ve Muhammed b. Hasan'ı küçükken görmüş olması itibariyle açıklamaları önemli olan İsmail el-Nevbahtî, Muhammed b. Hasan'ın babasından sonra imam olduğunu ve onun gaybet halinde (gizli olarak) yaşayıp öldüğünü açıklamıştır. İsmail el-Nevbahtî, Muhammed b. Hasan'ın gaybeti döneminde oğlunun işleri idare ettiğini ve Allah'ın imamın izharı hakkındaki hükmünü infaz edinceye kadar oğullarının buna devam edeceğini söylemiştir.⁵⁰

5. On İkinci İmamın Gaybeti Döneminde Mehdîlik Meselesi

Hasan el-Askerî'nin oğlu yani on ikinci imamın döneminde yaşayan Muhammed b. Hâlid el-Berkî (öl. 274/887) *Kitâbü'l-Mehâsin* isimli eserinde, Ehl-i beyt sevgisine geniş yer ayırıp bir kaç yerde imam ve hüccete atıfta bulunsa da bunları sonraki Şiiilerin anladığı manada kullanmaz.⁵¹ Eserinde verdiği bilgilerin genel manada Ehl-i sünnet'in esaslarıyla çelişmediği görülen Berkî, Şîa açısından oldukça önemli bir zaman diliminde yaşamasına rağmen on iki imam, Mehdîlik ve gaybet gibi İmâmiyye inancının temel taşlarını oluşturan konulardan bahsetmez. Aynı şekilde İmâmiyye'nin ilk müelliflerinden olan Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan es-Saffâr (öl. 290/903) *Besâirü'd-derecât* isimli eserinde Ehl-i beyt'in ve imamların faziletinden geniş olarak bahsettiği halde on iki imam, Mehdî ve gaybet konusunda hiç bir rivayete yer vermez.⁵² Ayrıca aynı dönemde yaşayan Ebû Amr Muhammed el-Keşşî'nin eserinde de imâmetin lüzumu ve önemi, imamı tanıma ve ona itaat konusunda pek çok rivayette⁵³ bulunulduğu halde on iki imam, gaybet ve Mehdî konusu yer almaz.

Söz konusu dönemin önemli âlimlerinden olan Nevbahtî ve Sa'd b. Abdullah el-Kummî gibi Şii yazarların eserlerine bakıldığında da Muhammed b. Hasan'ın Mehdîliği konusuna özel bir vurgunun olmadığı görülür. Bu kaynaklarda her ne kadar Muhammed b. Hasan için "Halife", "Huccet" ve "el-Kâim" gibi kelimelerinin yanında Mehdî kelimesine yer verilmiş⁵⁴ olsa da özellikle Muhammed b. Hanefiyye ve ondan sonra pek çok imam için Mehdî kelimesinin kullanılması dikkate alındığında ona özel bir mananın yüklendiğini söylemek zordur. Ayrıca sonraki dönemde İmâmiyye kaynaklarında geniş olarak yer alan imamların adedinin on iki olacağı konusuna ve bununla ilgili hadislere Nevbahtî ve Sa'd b. Abdullah el-Kummî'nin eserlerinde de yer verilmez. Dolayısıyla ilk zamanlarda Muhammed b. Hasan için kullanılan ve sonraki kaynaklara göre oldukça sönük kalan "mehdi" kelimesinden diğer imamlar için kastedilenden farklı bir mana çıkarılması mümkün gözükmemektedir.

Gaybet-i suğra dönemi İmâmiyye âlimlerinden Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin Mûsâ b. Bâbabeih el-Kummî (öl. 329/941) ise on ikinci imamın isminin açıklanmasının yasakladığını ifade ederek ondan

⁵⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1994), 251.

⁵¹ Muhammed b. Hâlid el-Berkî, *Kitâbü'l-Mehâsin*, nşr. Celâleddîn el-Hüseynî (Tahran: Dâru'l-Kütübü'l-İslâmiyye, t.y.), 92, 236, 276, 286.

⁵² Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan es-Saffâr, *Besâirü'd-derecât fi fedâilî âli Muhammed* (Kum: Müessesetü'l-İmâm el-Mehdî, t.y.), 1/40 vd.

⁵³ Keşşî, *Ricâlü'l-Keşşî*, 356-65.

⁵⁴ Kummî, *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-fırak*, 102.

Kâim ve Huccet olarak bahseder ve çıkacağı vakte kadar beklenmesi gerektiğine dair rivayetlere yer verir. Kummî, Mehdî'nin zuhur etmesine yakın meydana gelecek alâmetleri açıklamakla birlikte onun kıyamete yakın zuhur etmesinden söz etmeyip onu beklemenin faziletine dikkat çeker.⁵⁵ Kıyamete yakın geleceğine inanılan bir Mehdî'den bahsedilmemesi, o dönemde genel manada Muhammed b. Hasan'ın gaybette olduğunun kabul edilip ortaya çıkmasının beklenmesinden kaynaklanmış olabilir. Dolayısıyla bu dönemde, *Gaybet-i suğrâ* ve *Gaybet-i kübrâ* şeklinde bir ayırım ve bu anlayış doğrultusunda bir Mehdî inancı görmek mümkün değildir.

İmâmiyye'nin kendi kaynaklarından hareketle ifade ettiğimiz söz konusu yaklaşımı, Şîa'nın dışında başka kaynakların da doğruladığı söylenebilir. Söz gelimi aynı dönemde yaşayan Mu'tezile âlimlerinden Nâşî el-Ekber (öl. 293/906) imâmet konusunda yazmış olduğu eserinde Şîa'nın pek çok fırkasının imamlarının ölümünden sonra onların Mehdî olduğuna ve kıyamete yakın çıkacağına inandıklarına dair bilgilere yer verir.⁵⁶ Ancak o da yaşadığı döneme kadar İmâmiyye imamları hakkında bilgi verirken onların imamı, Mehdî kabul ettiklerine dair bir inançtan bahsetmez.

Ehl-i sünnet'in önemli âlimlerinden Ebû Mûtî' Mekhûl b. el-Fazl Neseî (öl. 318/930) ise, İmâmiyye'nin on iki imam ve Mehdilik inancına sahip olduğundan bahsetmez. Neseî, İmâmiyye'yi; "Dünyanın Hz. Hüseyin'in neslinden bir imam bulunmadan olmayacağına, birisi vefat edince diğerinin geleceğine ve dünyanın hiçbir zaman açık veya gizli imamdan hâli kalmayacağına inanlar"⁵⁷ şeklinde açıklar. Neseî ile aynı dönemde yaşayan İmam Eş'arî de İmâmiyye'nin on ikinci imamın Mehdî olduğuna inandıklarına dair bir bilgi vermez. O, İmâmiyye'yi; "İmametin nasla olduğuna ve Hz. Ali'den itibaren her imamın kendisinden sonraki imamı nasla belirlediğine ve on birinci imam Hasan el-Askerî'nin de kendisinden sonra oğlu Muhammed'i imam tayin ettiğini kabul edip onun gâib ve beklenmekte olduğuna, çıkıp yeryüzünü adaletle dolduracağına inananlar"⁵⁸ şeklinde açıklar.

Bütün bunlarla birlikte Eş'arî'nin ders halkasına iştirak ettiği bilinen Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî'nin (öl. 345/956), 332/943 yılında yazdığı⁵⁹ *Mürûcü'z-zeheb* isimli eserde konu hakkında yer alan açıklamaları dikkat çekicidir. O, on birinci imam Hasan el-Askerî'nin vefatından bahsederken onu "Muhammed" ve "el-Mehdî el-Muntazar"ın babası olarak tanıtır ve Muhammed b. Hasan'ın gaybette olduğuna (âhırzaman ile kayıtlanmadan) ve zuhuruna inanıldığını açıklar.⁶⁰ Şîa'ya yakınlığı ile tanınan Mes'ûdî'nin İmâmiyye âlimlerinin on ikinci imamın ismini telaffuz etmeyi doğru bulmadıkları ve Mehdiliğine vurgu yapmadıkları bir dönemde "Muhammed"in beklenen Mehdî olduğuna dair ifadeleri oldukça dikkat çekicidir.

Mes'ûdî, ayrıca *et-Tenbih ve'l-işrâf* isimli eserinde söz konusu dönemde on iki imamın kesinliğini (Katiyye) kabul eden bir grubun varlığını belirtir ve Hz. Peygamberin (s.a.v.) Hz. Ali'ye hitaben "sen ve senin evladından on iki hak imam var" buyurduğuna dair bir rivayete yer verir. Mes'ûdî,

⁵⁵ Ebû'l-Hasan İbn Bâbabeih el-Kummî, *el-İmâme ve't-tebsıra mine'l-hayre*, 101 vd.

⁵⁶ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-imâme ve muktetafât*, 46 vd.

⁵⁷ Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Neseî, *er-Red alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ*, nşr. Marie Bernard (Kahire: 1980), 82.

⁵⁸ Eş'arî, *Makâlât*, 1/90-1.

⁵⁹ Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işrâf*, nşr. Abdullah İsmâil, es-Sâvî (Kahire: 1938), 133.

⁶⁰ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, 4/199.

devamla “Şu zamanımızda Muhammed b. Hasan’ın zuhuru beklenmektedir” dedikten sonra ise “Ashâbü’n-Nesek” isminde; “Yeryüzünün imamdan hiçbir vakit hali kalmayacağına inanan” ve imamların adedinin bir sayı ile sınırlandırmayan bir kesim bulunduğunu belirtir.⁶¹ Dolayısıyla Mes’ûdî’nin ifadelerinin Muhammed b. Hasan’ın son imam değil, beklenen imam olduğunu savunmaya yönelik olduğu söylenebilir.⁶²

Eş’arî ve Mes’ûdî’nin Hasan el-Askerî’nin vefatında Muhammed isminde bir oğlunun bulunduğunu ve gaybette olduğunu tespit etmeleri önemli bir noktadır. On ikinci imamın Gaybet-i suğra döneminde yaşayan Eş’arî’nin onun ismini Muhammed olarak belirtip gizli olarak yaşadığına inanıldığı söylemesi, on ikinci imamın varlığını şüpheli bulan görüşlerin o dönemde pek yaygın olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca Eş’arî’nin Muhammed b. Hasan’ın Mehdîliğine ve kıyamete yakın zuhur edeceğine dair bir inançtan bahsetmemesi böyle bir inancın İmâmiyye arasında o dönemde henüz bulunmadığı şeklinde anlaşılabilir.

Hulâsa olarak Şîa/İmâmiyye’nin ilk kaynaklarında yer alan bilgilere göre on ikinci imamın hayatta kalabileceğine inanılan dönemde yani yaklaşık olarak hicrî dördüncü asrın son çeyreğine kadar “on iki imam, gaybet ve ricat inancı” üzerine kurulmuş bir Mehdî anlayışından söz etmek mümkün değildir. Dolayısıyla Ehl-i beyt’e ve o nesilden gelen imamlara büyük sevgi duyan İmâmiyye Şîa’sının on birinci imam Hasan el-Askerî’nin vefat edip on ikinci imamın da ortada görünmemesi üzerine büyük bir bunalım yaşadığı anlaşılmaktadır.⁶³ On ikinci imamın gaybette olduğu dönemde İmâmiyye’nin imâmet ve Ehl-i beyt inancı hakkında Şîilerin verdiği bilgiler, Ehl-i sünnet’e ait o asırda telif edilmiş kaynaklardaki bilgilerle benzerlik göstermektedir.⁶⁴ Esasen Ehl-i sünnet’in Ehl-i beyt’ten olan on iki imama derin hürmet duymaları⁶⁵ özellikle de tasavvuf ehlinin on iki imamı velayette yüksek derecelere sahip veliler olarak görmelerinden⁶⁶ anlaşılacağı üzere on iki imamın faziletli zatlar olduğu noktasında Müslümanlar arasında görüş birliği bulunmaktadır.⁶⁷ Bu sebeple başta İmâmiyye olmak üzere Şîilerin on iki imam hakkında cumhura muhalif inançlarının sonradan yaygınlık kazandığı ve söz konusu inançların on iki imamın dışında geliştiği anlaşılmaktadır. Aksi takdir İmâmiyye’nin on iki imamın nas ve tayin ile olduğuna dair inancı, bazı nasların gizlenmiş olması ve sahabenin büyük ekseri tarafından kabul edilmemiş olması gibi İslâm açısından son derece sakıncalı bir sonuca götüreceğinden Müslüman tarafından genel kabul görmesi mümkün değildir.

6. On İkinci İmam Sonrası Mehdîlik Meselesi

Bir insan ömrü kadar vakit geçmesine rağmen imamın ortaya çıkmaması sebebiyle İmâmiyye arasındaki görüş ayrılıkları derinleşmiştir. Yeryüzünün imamdan hâli kalmayacağı inancında olan

⁶¹ Mes’ûdî, *et-Tenbih ve'l-işrâf*, 188-9.

⁶² Bozan, *İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu*, 304-5.

⁶³ Ümit Toru, “Mehdî Düşüncesinin Ehl-i Sünnet’in Şiilik Algısına Etkisi ve Çağdaş Yansımaları”, *Uluslararası Mehdîlik Sempozyumu Bildirileri*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (Sivas: 2018), 605.

⁶⁴ İbrahim Kutluay, “İmâmiyye Şîası Hadis Literatüründe Mehdîye Dair Rivayetlerin Sünnî Kaynaklarla Mukayesesi: Mehdî Telakkisi Ehl-i Sünnet’e Şîa’dan mı Geçti?” *Uluslararası Mehdîlik Sempozyumu Bildirileri* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 414.

⁶⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 360.

⁶⁶ Ahmed Fâruk es-Serhendî (İmâm-ı Rabbânî), *Mektûbât*, (İstanbul: Fazilet Neşriyat, t.y.)3/185.

⁶⁷ Hasan Gümüšoğlu, *İslâm Akâidi ve Kelâm* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 100.

İmâmiyye’nin bu meseleyi, on ikinci imam Muhammed b. Hasan’ın gaybeti ve Mehdîliği ekseninde oluşturduğu bir imâmet nazariyesiyle çözmeye çalıştığı söylenebilir. Bu nazariyenin geliştirilmesinde Ebû Ca’fer Muhammed b. Yakub el-Küleynî (öl. 329/941 Ali b. Hüseyin İbn Bâbeveyh (öl. 329/941) ve oğlu Şeyh Sadûk diye bilinen Muhammed b. Ali İbn Bâbeveyh el-Kummî’nin (öl. 381/991) önemli rolü olmuştur.

Küleynî, *Usûlü’l-Kâfi* isimli eserinin Kitâbü’l-Hucce başlığını taşıyan bölümünde imâmet meselesi hakkında oldukça geniş rivayetlere yer verir. On ikinci imamın gaybette olduğu dönemde yaşamasından dolayı verdiği bilgiler önem arz eden Küleynî, öncelikle imamın gaybette olduğunu açıklamaya çalışır. Küleynî, öncelikle uzun müddettir bekleyen ve beklemekten sıkılan Şiîlerin sıkıntılarına çözüm olarak imamın isminin ve ne zaman çıkacağı sorulmasının doğru olmadığına ve imamı beklemenin sevabı çok bir ibadet olduğuna dair rivayetlere yer verir.⁶⁸ Bununla birlikte Küleynî’nin on iki imam ve imamın gaybette olduğuna dair verdiği bilgilerin sonrakilere göre oldukça kısa olduğu dikkat çekmektedir. Küleynî’nin on ikinci imamın isminin Muhammed olduğuna dair bir rivayete yer vermekle⁶⁹ birlikte sonraki dönemlerde kabul gören ve onun Mehdîliği üzerine inşa edilen bir imâmet anlayışına vurgu yapmaması o dönemde İmâmiyye’de böyle bir inancın bulunmadığı şeklinde anlaşılabilir. Ayrıca Küleynî’nin Hasan el-Askerî’ye “Size bir şey olursa oğlunuzu nerede arayalım” diye soran bir kimseye “Medine’de ararsın”⁷⁰ şeklinde verilen cevabı nakletmesi önem arz etmektedir. Zira Ehl-i sünnet’ten bazı âlimlere göre de on ikinci imam Muhammed b. Hasan, Medine’de yaşayıp vefat ettiğinden⁷¹ onun gaybetinden ve ricatından söz etmek mümkün değildir.

On ikinci imam hakkında şüphelerin arttığı bir dönemde yaşayan Muhammed b. İbrahim en-Nu’mânî (öl. 360/970) *Kitâbu’l-Gaybet* isimli eserinde gaybet ve on iki imam anlayışını, kendince makbul gördüğü kişilerden yaptığı rivayetlerle bir esasa dayandırma çabasına girmiştir. Bir insan ömründen fazla zaman geçmesine rağmen on ikinci imamın ortaya çıkmaması dolayısıyla İmâmiyye’nin inançlarını açıklamakta zorlanan Nu’mânî’nin İmâmiyye’nin inanç esasları arasında ricat, uzun ve kısa olmak üzere gaybet anlayışını ön plana çıkarmaya çalıştığı görülür.⁷² İnsanların çoğunun Hasan el-Askerî’nin halefinin kaç yaşında olduğu, ne kadar yaşayacağı ve ne kadar zamandan sonra zuhur edeceği konusunda ihtilafa düştüklerine dikkat çeken Nu’mânî, kitabı telif ettiği zamanda Kâim’in seksen yaşında olduğunu belirtir.⁷³ Yüz yaşını geçen pek çok insanın sağlıklı bir şekilde yaşadığına dikkat çeken Nu’mânî, bunun imkânsız olmadığını söyleyerek on ikinci imamın her an çıkmasının beklendiğini ifade edip Mehdîliğinden bahsetmez. O, imamların hepsinin Mehdî olduğuna ve Mehdî’nin üstünlüğüne dair rivayetlere geniş yer vermekle birlikte on ikinci imamın kıyamete yakın Mehdî olarak zuhur edeceğine dair bir görüşe yer vermez.

⁶⁸ Ebû Ca’fer Muhammed b. Yakub el-Küleynî, *Usûlü’l-Kâfi* (Beirut: Menşûrâtü’l-Fecr, 2007), 1/201-08, 229-31.

⁶⁹ Küleynî, *Usûlü’l-Kâfi*, 1/201

⁷⁰ Küleynî, *Usûlü’l-Kâfi*, 1/201.

⁷¹ Alâüddevlî es-Simmânî, *el-Urve li-ehli’l-halve ve’l-celve*, nşr. Necîb Mâyil Herevî (Tahran: 1404), 532-3; Hâce Muhammed Pârsâ, *Faslü’l-Hitâb* (Taşkent: 1331), 443-50.

⁷² İbrahim b. Muhammed en-Nu’mânî, *Kitâbu’l-Gaybet*, nşr. Ali Ekber el-Gifârî (Tahran: Mektebetü’s-Sadûk, t.y.), 23-27, 31, 66, 81, 93, 101, 149, 172.

⁷³ Nu’mânî, *Kitâbu’l-Gaybet*, 157.

Hasan el-Askerî'nin vefatına ve ondan sonra oğlunun "el-Kaim", "el-Mehdi" olduğuna inanan bir fırkanın varlığından bahseden Şeyh Müfid (öl. 413/1022) ise eserini telif ettiği 373/983 yılında Hasan el-Askerî'nin vefatından sonra ortaya çıkan on dört fırkadan sadece bir tanesinin kaldığını söyler. O, söz konusu fırkanın "Hasan el-Askerî'nin Resûlulâh'ın (s.a.v.) ismiyle müsemma oğlunun hayat sahibi olarak imametine ve silahla kıyamına kadar hayatta kalacağına kesinlikle inanan "el-İmâmetü'l-İsnââşariyye" olduğunu belirtir ve bu fırkanın Şîa'nın en büyük fırkası olduğunu açıklar.⁷⁴ Ne var ki, Şîi kaynaklarda Şîa'nın fırkaları hakkında verilen bilgilerin tutarsızlığı dikkat çekmektedir.⁷⁵

Nu'mânî'den sonra yaklaşık yirmi sene daha yaşayan İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk) ise on ikinci imamın ortaya çıkması ihtimalinin artık iyice zayıflayıp ondan sonra da başka imam olmaması sebebiyle daha önce gündeme alınmayan imamların adedinin on iki olacağına dair rivayetleri öne çıkarır. Şeyh Sadûk bu sebeple *Kitâbü'l-Hisâl* isimli eserinde imamların adedinin Benî İsrâil'in nakiplerinin adedi gibi on iki olacağına dair rivayetlere geniş yer verir. O, ayrıca Sünnî kaynaklarda da yer alan Peygamberimizin "benden sonra hepsi Kureyş'ten olmak üzere on iki emir/imam/halife olacak"⁷⁶ şeklindeki hadisin pek çok değişik rivayetini zikrederek⁷⁷ on iki imam anlayışını temellendirmek için büyük çaba harcar. *Kemâlü'd-dîn ve temâmü'n-ni'me* isimli eserinde de imâmet konusuna geniş yer ayıran Şeyh Sadûk, gaybetin önceki peygamberlerin zamanlarında bulunduğu dair misaller vererek gaybetin önemine işaret eder ve imamın gaybette olmasının sebeplerini anlatır.⁷⁸ Şeyh Sadûk, on birinci imam Hasan el-Askerî'nin Muhammed ismindeki oğlunun kendisinden sonra Kâim olacağını, gaybette kalacağını ve yeryüzünü adaletle doldurmak üzere zuhur edeceğine dair farklı kanallardan gelen rivayetlere yer verir. Ancak o, Muhammed b. Hasan'ın kıyamete yakın zuhurundan bahsetmeyip Hz. Nuh ve Ashab-ı Kehf'in asırlarca yaşamasına atıfta bulunarak Kâim'in (onu ikinci imam) uzun müddet yaşayacağını iddia eder.⁷⁹

Şeyh Sadûk, Mehdî hakkındaki inancı şu ifadelerle özetler: "Biz, Allah'ın yeryüzünde zamanımızda, kulları içindeki halifesinin el-Kâim, el-Muntazar Muhammed b. el-Hasan olduğuna inanırız. O, Allah'ın Nebisi'nin (Allah'ın salât ve selâmı onun üzerine olsun) Güçlü ve Ulu Allah'tan alarak adını ve soyunu bildirdiği kimsedir. O, zulüm ve adaletsizlik ile dolmuş bulunan yeryüzünü eşitlik ve adalet ile dolduracaktır... O, Nebi'nin (Allah'ın salât ve selâmı onun üzerine olsun) bildirdiği Mehdîdir."⁸⁰

Şeyh Sadûk'un yukarıdaki ifadelerinde görüldüğü gibi onun da kendi döneminde ve önceki İmâmiyye âlimlerinde olduğu gibi Mehdî'yi kıyamete yakın değil de, her an çıkması beklenen bir imam olarak kabul ettiği söylenebilir. Nitekim Şeyh Sadûk'tan sonra Ebû Ca'fer et-Tûsî (öl.

⁷⁴ Müfid, *el-Fusûlü'l-muhtâra*, 321.

⁷⁵ Bozan, *İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu*, 317.

⁷⁶ Müslim, "İmâre", 1.

⁷⁷ İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk), *Kitâbü'l-Hisâl* (Tahran: Mektebetü's-Sadûk, 1959), 466-480.

⁷⁸ İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk), *Kemâlü'd-dîn ve temâmü'n-ni'me*, nşr. Ali Ekber el-Gıfârî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1429), 158-194, 507.

⁷⁹ Şeyh Sadûk, *Kemâlü'd-dîn ve temâmü'n-ni'me*, 435-8, 550-8.

⁸⁰ Şeyh Sadûk, *Şîi-İmamiyyenin İnanç Esasları*, 111-2.

460/1067) on ikinci imamın isminin Muhammed, künyesinin de Ebu’l-Kâsım olduğunu belirterek⁸¹ Mehdî’nin isminin ve babasının isminin Peygamberimizin ismi ve babasının ismi ile aynı olacağı şeklindeki hadisleri⁸² esas alarak Muhammed b. Hasan’ın Mehdî olduğu inancını kuvvetlendirmeye çalışır. Bu durumda İmâmiyye Hasan el-Askerî’nin vefatından sonra uzun müddet on ikinci imamın ortaya çıkmasını beklemeye devam edip çok zaman geçmesine rağmen gerçekleşmeyince Muhammed b. Hasan’ın Mehdî olarak kıyamete yakın zuhur edeceği yönündeki görüşe yöneldiği⁸³ ya da onun çıkışıyla kıyametin kopacağına inanıldığı söylenebilir.

7. Bir İnanç Esası Olarak On İkinci İmamın Mehdiliği ve Ehl-i sünnet Kaynaklarındaki Mehdilik Rivayetleriyle İlişkisi

Ebû Ca’fer et-Tûsî, (öl. 460/1067), Şeyh Sadûk’tan sonra belirgin bir şekilde görülmeye başlayan on iki imam, gaybet inancı ve on ikinci imamın Mehdîliği konusunu belirli bir temele oturtmak için öncekilerden farklı pek çok rivayet yer vermiştir. İbn Bâbeveyh ve Küleynî’nin kısaca temas ettiği on ikinci imamın doğumu, hayatı ve gaybeti konusunda tafsilatlı bilgiler veren Tûsî, imamın uzun ve kısa olmak üzere iki gaybetinden bahsederek⁸⁴ gaybet-i suğra ve gaybet-i kübra düşüncesinin gelişmesine öncülük etmiştir. Öncekiler on ikinci imamın isminin sorulmasını günah kabul ettiği halde Tûsî, isminin Muhammed olduğunu açıklamının yanında, künyesinin de Ebu’l-Kâsım olduğunu belirtir.⁸⁵ Tûsî’nin, Mehdî’nin isminin ve babasının isminin Peygamberimiz ile aynı olacağı şeklinde hadislerle⁸⁶ atıfta bulunması Muhammed b. Hasan’ın Mehdîliğine meşruiyet kazandırmaya yönelik olabilir.

Tûsî, Mehdîlik meselesinde geçmiş dönemlere göre daha fazla hadislere yer vererek Mehdî ile on ikinci imamın aynı şahıslar olduğu yönündeki inancına meşruiyet kazandırmaya çalışsa da onun bunda başarılı olduğunu söylememiz mümkün değildir. Zira o, genel olarak büyük çoğunluğu Ehl-i sünnet hadis kaynaklarında da yer alan Mehdî ile ilgili rivayetleri zikrederek⁸⁷ on ikinci imamın Mehdîliği konusunda bir teori ortaya koymaya çalışırken birbiriyle çelişen rivayetlere yer vermekten kendini koruyamamıştır. Tûsî’nin Mehdî’nin sadece Hz. Ali olduğuna ve başkasının bu ismi kullanmasının doğru olmadığına dair rivayetinin yanında Mehdî’nin on iki tane⁸⁸ olduğuna dair rivayeti, başka bir yerde ise on ikinci imamın Mehdî olduğuna dair rivayetleri⁸⁹ ve Mehdî’nin âhirzamanda geleceğine dair rivayetleri beraberce aktarması⁹⁰ bu çelişkiye örnektir. Ayrıca Tûsî’nin Küleynî gibi, Hasan el-Askerî’ye “Size bir şey olursa oğlunuzu nerede arayalım” diye soran bir kimseye “Medine’de ararsın” şeklinde verdiği cevabı nakletmesi⁹¹ kendi bindiği dalı

⁸¹ Tûsî, *Kitâbü’l-Gaybe*, 139, 164-5.

⁸² Ebû Dâvûd, “Mehdî”, 1; Tirmizî, “Fiten”, 52.

⁸³ Cemil Hakyemez, “Mehdî Düşüncesinin İtikadîleşmesi Üzerine”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/5 (2004/1), 140.

⁸⁴ Ebû Ca’fer Muhammed b. el-Hasan b. Alî et-Tûsî, *Kitâbü’l-Gaybe*, nşr. Âgâ Büzürg-i Tahrânî (Necef: 1398), 38, 41, 63, 69, 77, 157.

⁸⁵ Tûsî, *Kitâbü’l-Gaybe*, 139,164-5.

⁸⁶ Ebû Dâvûd, “Mehdî”, 1; Tirmizî, “Fiten”, 52.

⁸⁷ Tûsî, *Kitâbü’l-Gaybe*, 111-6.

⁸⁸ Tûsî, *Kitâbü’l-Gaybe*, 96-7.

⁸⁹ Tûsî, *Kitâbü’l-Gaybe*, 104.

⁹⁰ Tûsî, *Kitâbü’l-Gaybe*, 111.

⁹¹ Tûsî, *Kitâbü’l-Gaybe*, 139.

kesmesi gibidir. Zira bu rivayet Muhammed b. Hasan'ın Medine'de yaşayıp öldüğünü söyleyenler açısından önemli bir delil olup İmâmiyye'nin on ikinci imamın ölmeyip kıyamete yakın Mehdî olarak zuhur edeceği inancına muhaliftir.

Aynı şekilde Tûsî, Mehdî'nin babasının isminin Peygamberimiz'in (s.a.v) babasının ismi (Abdullah) ile aynı olduğuna dair hadisi zikrettiği⁹² halde on ikinci imamın babasının isminin Abdullah değil de Hasan olması sebebiyle ortaya çıkan çelişki hakkında bir açıklamada bulunmaz. On ikinci imama doğumundan sonra "Muhammed" isminin yanı sıra "Ebu'l-Kâsım" künyesi verilerek ilgili hadise uygun bir Mehdî anlayışı geliştirilmeye çalışıldığı halde burada sessiz kalınması dikkat çekicidir. Bu durum, babası oldukça meşhur olması itibarıyla herkes tarafından bilinen bir zatın yani Hasan el-Askerî'nin isminin "Abdullah" olduğunu iddia etmenin zorluğundan kaynaklanmış olmalıdır.

Tûsî'yi Mehdîlik konusunda diğerlerinden ayıran bir diğer özellik de öncekilerin Mehdî'nin ahirzamanda zuhur edeceğine dair rivayetlere ya hiç yer vermemesi ve ya sönük bir şekilde bahsetmelerine rağmen onun bu konuya dair rivayetlere açık bir şekilde yer vermesidir.⁹³ Tûsî'den sonra İmâmiyye, imamların adedini on iki ile sınırlandırıp 260/874 tarihinden itibaren gizlendiğine inanılan on ikinci imamın Muhammed b. Hasan'ın Mehdî olduğu görüşünü kendince muteber kabul ettiği kişilerin rivayetleriyle güçlendirmeye çalışmıştır. İmâmiyye'de zaman geçtikçe Resûlullah'ın (s.a.v.) kendisinden sonra on iki tane halife/imam geleceğine dair hadisi⁹⁴ ön plana çıkarılarak Ehli beyt imamların adedini on iki ile sınırlandırılıp on ikinci imamın Mehdî olarak zuhur edeceğine iddiası temel bir inanç esası haline gelmiştir.⁹⁵

Ehl-i sünnet ise ilgili hadiste geçen on iki halifenin kâmil manada halife olduğunu ifade ederek halifelerin adedinde bir sınırlamaya gitmemiş ve kıyamete yakın zuhur edecek olan Mehdî'nin ayrı bir zât olacağını belirtmiştir.⁹⁶ İmâmiyye, yeryüzünün açık veya gizli imamsız kalmayacağından hareketle, Muhammed b. Hasan'ın Mehdî olarak zuhur edinceye kadar başka bir kâim olmayacağı inancına sahip olunca⁹⁷ sonrakilere, Gaybet-i kübra olarak ifade edilen ve asırlarca süren bir hayatın devam ettiğini göstermek için büyük çaba harcamak zorunda kalmışlardır.⁹⁸ Bu zorlanmayı onların bazı rivayetleri tahrif etmelerinde, onu da yeterli görmedikleri durumlarda yenilerini uyduma gayretlerinde açık bir şekilde görmek mümkündür.

İmamet meselesiyle alakalı olarak hadis uydurmakla tanınan Şîa'nın muasır yazarlarından Necmeddin Ca'fer b. Muhammed el-Askerî ve *el-Mehdiyyü'l-mev'ûd el-muntazar inde ulemâi Ehl-i sünnet ve'l-İmâmiyye* isimli eseri buna örnek verilebilir. Hasan el-İrakî'nin Mehdî ile görüştüğüne dair ifadeyi Şa'rânî'nin eserinden⁹⁹ nakleden Askerî, asıl metinde yer almadığı halde on ikinci imam Muhammed b. Hasan'e delalet edecek şekilde Mehdî kelimesine el-Hüccet lafzını ilave eder.

⁹² Tûsî, *Kitâbü'l-Gaybe*, 164.

⁹³ Tûsî, *Kitâbü'l-Gaybe*, 91, 111 vd.

⁹⁴ Müslim, "İmâre", 1.

⁹⁵ Tabâtabâî, *İslâm'da Şîa*, 176.

⁹⁶ Hasan Gümüšoğlu, *İslâm'da İmâmet ve Hilâfet* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2011), 43.

⁹⁷ Şeyh Sadûk, *Şî-İmamiyyenin İnanç Esasları*, 112; Kâşifu'l-Gitâ, Şeyh Muhammed el-Hüseyn, *Aslu's-Şîa ve usûlühâ*, (Beyrut: 1990), 147.

⁹⁸ Kâşifu'l-Gitâ, *Aslu's-Şîa*, 150; Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *İslâm'da Şîa*, trc. Kadir Akaras (İstanbul: 1993), 204.

⁹⁹ Şa'rânî, *el-Yevâkîf ve'l-cevâhir*, 2/143.

O ayrıca Hasan el-İrakî’nin Mehdî’ye yaşını sorduğunu onun da “şu anda altı yüz yirmi yaşındayım” diyerek Muhammed b. Hasan’ın yaşını söylediğini iddia ederek Irakî’nin görüşlerini tahrif eder. Ayrıca Askerî, benzer tahrifi Muhammed Pârsâ’nın eserinde de yaparak Pârsâ’nın on ikinci imam hakkında kendi görüşüne uygun olan ifadelerini¹⁰⁰ aktardığı halde meselenin en önemli noktası olan ve İmâmiyye’nin görüşünü geçersiz kılan on ikinci imam Muhammed b. Hasan’ın vefat ettiğine dair bilgiye yer vermez.¹⁰¹

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan sonra on ikinci imamın Mehdîliğe dayanan imâmet anlayışını temel inanç esası haline getiren İmâmiyye Şîa’sının bu konudaki yaklaşımı şu şekilde ifade edilebilir. On ikinci imam Muhammed b. Hasan, 255 veya 256 yılında dünyaya gelmiş, 260 yılında babası Hasan el-Askerî’nin ölümüne kadar birkaç yıl (bir rivayete göre dört yaşına kadar¹⁰²) babasının yanında yaşamış ve öldürülme korkusundan dolayı sadece birkaç özel kişinin dışında kimseye gözükmemiştir. İmâmiyye, küçük bir çocuğun imâmetini izah edebilmek için özel “naip” fikrini geliştirerek naiplerin imam ile insanlar arasında vasıta olduğunu söylemiştir.¹⁰³ İmâmiyye, Hasan el-Askerî’nin ölümünden sonra yani 260/873 yılından 329/940 kadar olan devrede; on ikinci imam kabul edilen Muhammed b. Hasan’ın gizlendiğini söyleyerek buna gaybet-i suğrâ demiştir. İmâmiyye’de bu dönemde imamla Şîiler arasında sefirlik görevini yerine getiren dört tane naipten bahsedilmekte ve son naibin 940 yılında ölmesinden sonra da gaybet-i kübrâ devresinin başladığına inanılmaktadır. Bu gaybet inancına göre on ikinci imam Muhammed b. Hasan’ın gizlendiği yerden Mehdî olarak çıkıp dünyada adaleti tesis edecektir.¹⁰⁴

Önceden ifade ettiğimiz şekilde İmâmiyye on birinci imam Hasan el-Askerî’nin vefatından sonra oğlu Muhammed’in ortaya çıkmaması üzerine önce onun gaybette olduğuna inanıp zuhurunu beklemiştir. Aradan uzun müddet geçmesine rağmen imamın ortaya çıkmaması ve başka bir imamın da bulunmaması üzerine İmâmiyye’nin önce Ehl-i sünnet kaynaklarında yer alan imamların adedinin on iki olduğuna dair hadislere, daha sonra da Mehdî ile ilgili hadisler müracaat ederek düşüncesine meşruiyet kazandırmaya çalıştığı söylenebilir. Ehl-i sünnet’in temel hadis kitaplarında Mehdî ile ilgili hadisler İmâmiyye’de Mehdî inancı ortaya çıkmasından çok önce yer aldığı halde söz konusu hadisler, İmâmiyye müelliflerinin dikkatini çekmemiştir. Bu durumda “Ehl-i sünnet’in Mehdîlik meselesinde Şîa’dan etkilendiği” yönündeki iddianın¹⁰⁵ aksine aslında Şîa’nın şartlara ve ihtiyacına göre Ehl-i sünnet kaynaklarından istifade ettiğini söylemek doğru olur. Bununla birlikte on iki imam/halife ilgili hadiste¹⁰⁶ olduğu bazen aynı hadise farklı manaların yüklendiği de olmuştur. İmâmiyye, söz konusu hadisi esas alarak imamların adedini, on iki ile sınırlarken, Ehl-i sünnet, on iki halifeyi, kâmil manada halife olarak açıklamıştır.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Hâce Muhammed Pârsâ, *Faslü’l-Hitâb*, 443-50.

¹⁰¹ Necmeddin Ca’fer b. Muhammed el-Askerî, *el-Mehdiyyü’l-mev’ûd el-muntazar inde ulemâi Ehl-i sünnet ve’l-İmâmiyye* (Beyrut: 1977), 1/203, 208.

¹⁰² Küleynî, *Usûlü’l-Kâfi*, 1/201, 211; Tûsî, *Kitâbü’l-Gaybe*, 157.

¹⁰³ Tûsî, *Kitâbü’l-Gaybe*, 214 vd.

¹⁰⁴ Şeyh Saduk, *Şîa-İmamiyyenin İnanç Esasları*, 109-112.

¹⁰⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Mehdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/372.

¹⁰⁶ Müslim, “İmâre”1.

¹⁰⁷ Gümüšoğlu, *İslâm’da İmâmet ve Hilâfet*, 44.

Özellikle on birinci imamın vefat edip on ikinci imamın da ortada olmaması sebebiyle, İmâmiyye düşüncesinin on iki imam, gaybet, rec'at ve Mehdîlik esasına dayalı farklı bir inanca evirildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu farklılığın El-i sünnet ile İmâmiyye arasında olduğu gibi İmâmiyye ile diğer Şîî fırkalar arasındaki temel ihtilaflardan birini hatta en önemlisini teşkil ettiği söylenebilir. Zira Şîa inancının temelini imâmetin Hz. Ali ve soyuna ait olduğu inancını oluştururken İmâmiyye'nin esasları bu inanca ilave olarak Hz. Hüseyin'in neslinden gelen on ikinci imam "Muhammed b. Hasan'ın Mehdîliği ve onun zuhurunu bekleme" düşüncesi ekseninde gelişmiştir.

Sonuç

Ehl-i sünnet ile Şîa arasında imâmet bağlamında ortaya çıkan ihtilafların önemli noktalarından birisi olan Mehdîlik meselesinde her iki tarafın da temel referansları daha çok hadislerden oluşmaktadır. Ehl-i sünnet bu konuda fazla detaya ve yoruma girmeden ilgili hadisleri esas alan bir Mehdî anlayışına sahip olmuştur. Bununla birlikte Ehl-i sünnet'te Mehdîlik, Şîa'da olduğu gibi temel itikadî bir esas olarak görülmediğinden konu, akâid ve kelam kitaplarında itikadî esaslar arasında değil de genellikle kıyamet âlâmetleri veya imâmet başlığı altında incelenmiştir.

İmâmet ve Mehdîliği itikadî bir konu olarak gören Şîî fırkalar ise imamlık konusunda olduğu gibi Mehdîlik meselesinde de aralarında derin görüş ayrılıklarına düşmüştür. Şîa/İmâmiyye, "Yeryüzünün hiçbir zaman imamdan hali kalmayacağı" inancını esas alarak imamlarının durumlarına ve değişen şartlara uygun gelecek şekilde Mehdîlik meselesinin ağırlıkta olduğu bir imâmet anlayışı geliştirmiştir. İmâmiyye Şîası'nın önceki dönemlerde göz ardı ettiği bazı hadisleri daha sonra referans göstererek geliştirdiği Mehdîlik inancını meşru bir zemine oturtmaya gayret ettiği söylenebilir.

Şîî önderlerin Mehdî kabul edilme anlayışının oldukça erken sayılabilecek bir dönemde ortaya çıkması ve Muhammed b. Hanefiyye'nin Mehdî olduğunun iddia edilmesi, bu konunun baştan itibaren Şîa inancında önemli kabul edildiğine işaret etmektedir. Muhammed b. Hanefiyye'nin kabul etmemesine rağmen onun ölmediği, Medine'de Razva isimli bir dağda yaşadığı ve beklenen (muntazar) Mehdî olduğuna dair inançların daha sonraları pek çok Şîî önder için tekrar edilmesi, bu konun Şîa'da sürekli gündemde kaldığını göstermektedir.

Şîa'nın Zeydîyye fırkası genel manada Mehdîlik meselesini temel bir inanç esası olarak görmezken İsmâliyye, Muhammed b. İsmail'in ölmediğine ve bir gün dünyayı ıslah edeceğine inanmıştır. Fâtmiîler ise mehdîliği imamların bir sıfatına dönüştürmüşlerdir. İmâmet ve Mehdîlik meselesini önemli bir inanç esası haline getiren İmâmiyye Şîası'nın ise Mehdî inancını on ikinci imam Muhammed b. Hasan'ın Mehdîliği esası üzerine inşa ettiği söylenebilir. İmâmiyye'ye göre yeryüzü açık veya gizli bir imamsız olmayacağı için on ikinci ve son imam kabul edilen Muhammed b. Hasan istediği kadar gizli kalacak ve daha sonra Mehdî olarak zuhur edecektir. İmâmiyye'nin bu iddialarını nas ile destekleme ve onları yorumlama hususunda diğer Şîî fırkalardan daha fazla çaba sarf etmesi dikkat çekmektedir.

Hasan el-Askerî'nin iki yüz altmış yılında ölümünden sonra Muhammed b. Hasan'ın hayatı ve gaybeti konusunda derin görüş ayrılığına düşen İmâmî Şîîler, kendi aralarında pek çok fırkaya ayrılmışlardır. İmâmiyye'nin beklentilerinin aksine Muhammed b. Hasan'ın gaybetinden itibaren uzun müddet geçmesine rağmen ortaya çıkmamasının bu konudaki görüş ayrılıklarının

derinleşmesinde etkili olduğu anlaşılmıştır. İmâmiyye’nin meseleyi, on ikinci imamın gaybeti ve Muhammed b. Hasan’ın Mehdîliği ekseninde geliştirdiği bir imâmet nazariyesiyle çözmeye çalıştığı görülmüştür. Ancak Hasan el-Askerî’nin vefatını takip eden yıllarda ve Muhammed b. Hasan’ın gaybetinin ilk dönemlerinde İmâmiyye arasında on iki imam esasına dayalı bir Mehdî beklentisi olmadığından bu düşüncenin sonra ortaya çıkmış olduğu söylenebilir. Nitekim İmâmiyye’nin kendi kaynaklarına ilaveten Ehl-i sünnet ve Mu’tezile tarafında söz konusu dönemde kaleme alınan eserlerde de Şîa’nın böyle bir inancından bahsedilmediği görülmüştür. Bu sebeple on birinci imamın vefat edip on ikinci imamın da bir insan ömrü kadar vakit geçmesine rağmen ortaya çıkmaması sebebiyle, İmâmiyye düşüncesinin on iki imam, gaybet, ricat ve Mehdîlik esasına dayalı bir inanca evirildiğini söylemek mümkündür.

Gaybet dönemiyle birlikte İmâmiyye, Resûlullah’ın (s.a.v.) kendisinden sonra on iki tane halife geleceğine dair beyanını esas alarak Ehli beyt’ten olan imamların adedini on ikide sabit tutmuş ve on ikinci imamın Mehdî olarak zuhur edeceğini iddia etmiştir. Ehl-i sünnet ise ilgili hadiste geçen on iki halifenin kâmil manada halife olduğunu ifade ederek halifelerin adedinde bir sınırlamaya gitmemiş ve kıyamete yakın zuhur edecek olan Mehdî’nin ayrı bir zât olacağını belirtmiştir. Şîa’nın özellikle de İmâmiyye fırkasının imâmet etrafında gelişen düşüncelerini kronolojik olarak değerlendirdiğimizde imâmetin nasla Hz. Ali ve soyuna verildiği iddiasına zamanla on ikinci imamın Mehdîliğini ilave ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla İmâmiyye, gaybet-i kübra olarak ifade edilen ve asırlarca süren (bin seneden fazla) bir zaman diliminde bir insanın hayatını devam ettirmesinin mümkün olduğunu ispat için çaba sarf etse de bunda başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir.

Kaynakça

- Aliyyü'l-Kârî, Nüreddîn Alî b. Sultân Muhammed. *el-Meşrebü'l-verdî fî hakîkati'l-Mehdî*. Kahire: Matbaatu'ş-Şeyh Muhammed Şâhîn, 1278.
- Aliyyü'l-Kârî, Nüreddîn Alî b. Sultân Muhammed. *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu Mişkâti'l-mesâbîh*, thk. Cemal Aytânî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Askalânî, İbn Hacer. *Fethu'l-bâri bi-şerhi Sahihi'l-Buhârî*. nşr. Tâhâ Abdurraûf. Sa'd. 13 Cilt. Kahire: Dâru'r-Reyyân, 1978.
- Avcu, Ali. "Fatımî-Karmatî İlişkinde Dair Bazı Mülâhazalar". *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 13/2 (2009), ss. 243-265.
- Azimâbâdî, Ebü't-Tayyîb Şemsü'l-Hak Muhammed. *Avnü'l-mâ'bûd şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. nşr. Abdurrahmân Osmân. 14 Cilt. Medîne: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1968.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. Beyrut: Mektebetü İbn Sînâ, 1990.
- Berkî, Muhammed b. Hâlid. *Kitâbü'l-Mehâsin*. nşr. Celâleddîn el-Hüseynî. Tahran: Dâru'l-Kütübi'l-İslâmiyye, t.y.
- Bozan, Metin. *İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhîh*. nşr. Muhibbüddîn el-Hatîb. 4 Cilt. Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1400.
- Bulut, Halil İbrahim. "Şîî Fırkalarda Gaybet ve Ric'at İnancı". *İslâmiyât*, 8/1, 2004.
- Diyarбекrî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen. *Târihu'l-hamîs fî ahvâli enfesi nefîs*. Kahire: Matbaatu Osmân Abdurazâk, 1302.
- Ebû Bekir İbnü'l-Arabî. *el-Mesâlik fî Şerhi Muvvatta'î Mâlik*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2007.
- Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan es-Saffâr. *Besâirü'd-derecât fî fedâili âli Muhammed*. Kum: Müessesetü'l-İmâm el-Mehdî, t.y.
- Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî. *Kitâbü'l-Gaybe*. nşr. Âgâ Büzürg-i Tahrânî. Necef: y.y., 1398.
- Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. nşr. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî. Riyad: Mektebetü'l-Me'arif, 1424.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1990.
- Ferrâ, Ebû Ya'lâ. *el-Mu'temed fî usûli'd-dîn*. nşr. Vedî' Zeydân Haddâd. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1974.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir. *Kâmûs Tercemesi*. çev. Âsım Efendi. İstanbul: Bahriye Matbaası, 1305.
- Gümüšoğlu, Hasan. *İslâm'da İmâmet ve Hilâfet*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2011.
- Gümüšoğlu, Hasan. *İslâm'da İtikadî Mezhepler*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2021.
- Gümüšoğlu, Hasan. *İslâm Akâidi ve Kelâm*. İstanbul: Ensar Neşriyat: 2019

- Gümüšoğlu, Hasan. "Mehdilik Meselesinde Ehl-i sünnet Kelamcılar ile Mutasavvıflar Arasındaki Yaklaşım Farklılıkları". *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 17 (Haziran 2022).
- Hakyemez, Cemil. "Mehdî Düşüncesinin İtikadîleşmesi Üzerine". *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3/5 (2004/1).
- Heytemî, Ahmed b. Hacer el-Mekkî. *el-Kavlü'l-muhtasar fi alâmâtî'l-Mehdiyyi'l-muntazar*. thk. Mustafa Âşûr. Kahire: el-Mektebetü'l-Kur'ân, t.y.
- Heytemî, Ahmed b. Hacer el-Mekkî. *es-Sevâ'iku'l-muhrika fi'r-red alâ ehli'l-bida' ve'z-zendeka*. Kahire: Mektebetü Feyyâz, 2008.
- İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk). *Kemâlü'd-dîn ve temâmü'n-ni'me*. nşr. Ali Ekber el-Gıfârî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1429.
- İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk). *Kitâbü'l-Hisâl*. Tahran: Mektebetü's-Sadûk, 1959.
- İbn Bâbeveyh el-Kummî (Şeyh Sadûk). *Şû-İmamiyyenin İnanç Esasları*. çev. E. Ruhi Fıçlalı, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1978.
- İbn Haldûn, Abdurrahman. *Mukaddime*. Beyrut: Dâru'l-Belhî, 1992.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. nşr. Siyâmî b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. nşr. Muhammed. F. Abdülbâkî, 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, 1954.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdr, 1300.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. nşr. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- İbnü'l-Mürtaza, Ahmed b. Yahya. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. nşr. Susanna Diwald-Wilzer. Beyrut: y.y., 1961.
- İbnü'n-Nedîm. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1994.
- İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer. *et-Tebîr fi'd-dîn*. nşr. Kemal Yûsuf el-Hût. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- İmâm-ı Rabbânî, Ahmed Fâruk es-Serhendî. *Mektûbât*. (İstanbul: Fazilet Neşriyat, t.y.)
- Kâşifu'l-Gıtâ, Şeyh Muhammed el-Hüseyn. *Aslu'ş-Şîa ve usûluhâ*. Beyrut: y.y., 1990.
- Keşşî, Ebû Amr Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz. *Ricâlü'l-Keşşî*. nşr. Seyyid Ahmed el-Hüseynî. Kerbela: y.y., t.y.
- Konevî, Sadreddîn. *Risâletü'l-Mehdî*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı. No: OE-YZ-1877.
- Korkmaz, Siddık. "İbn Sebe Rivayetinin Tarih ve Makâlât Türü Eserlere Yansıması". *Dinî Araştırmalar*. 10/29 (2007) ss. 129-144.

- Kummî, İbn Babeveyh Ebû'l-Hasen Ali. *el-İmâme ve't-tebsıra mine'l-hayre*. Kum: Medresetü'l-İmâm el-Mehdî, 1363.
- Kutluay, İbrahim. "İmâmiyye Şîası Hadis Literatüründe Mehdiye Dair Rivayetlerin Sünnî Kaynaklarla Mukayesesi: Mehdi Telakkisi Ehl-i Sünnet'e Şîa'dan mı Geçti?" *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Yakub el-Küleynî. *Usûlü'l-Kâfi*. Beyrut: Menşûrâtü'l-Fecr, 2007.
- Malâtî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed. *et-Tenbih ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'*. nşr. M. Zâhid el-Kevserî. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1993.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin. *et-Tenbih ve'l-ışrâf*. nşr. Abdullah İsmâil es-Sâvî. Kahire: Mektebetü'ş-Şarkî'l-İslâmiyye, 1938.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin. *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. nşr. Muhyiddîn Abdülhamid. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1988.
- Muhammed b. Sa'd ez-Zührî. *et-Tabakâtü'l-kubrâ*. nşr. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001.
- Müfîd, Ebû Abdullah Muhammed. Muhammed b. Nu'mân el-Uberî. *el-Fusûlü'l-muhtâra*. b.y: Müessesetü'l-İmâmü's-Sadık, 2000.
- Münâdî, Ebû'l-Hüseyn Ahmed. Ca'fer. *Kitâbü'l-Melâhim*. Kum: y.y., 1418.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şahîh*. 8 Cilt. İstanbul: Matbaatü'l-Âmire, 1329.
- Nâşî el-Ekber. *Mesâilü'l-imâme ve muktetafât mine'l-Kitâbi'l-evsat fi'l-makâlât*. nşr. Yûsuf Fan Ess. Beyrut: Dâru'n-Neşri Frantis, 1971.
- Necmeddin Ca'fer b. Muhammed el-Askerî. *el-Mehdiyyü'l-mev'ûd el-muntazar inde ulemâi Ehl-i sünnet ve'l-İmâmiyye*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'z-Zehrâ, 1977.
- Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl. *er-Red alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ*. nşr. Marie Bernard. Kahire: y.y., 1980.
- Nevbahtî, Ebû Muhammed Hasan b. Mûsa b. Hasan. *Fıraku's-Şîa*. Necef: el-Mektebetü'l-Murtazaviyye, 1936.
- Nu'm'anî, İbrahim b. Muhammed. *Kitâbu'l-Gaybet*. nşr. Ali Ekber el-Gifârî. Tahran: Mektebetü's-Sadûk, t.y.
- Pârsâ, Hâce Muhammed. *Faslü'l-Hitâb*. Taşkent: y.y., 1331.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Sa'd b. Abdullah el-Kummî. *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-firak*. nşr. Muhammed Cevâd Mezkûr. Tahran: Merkez İntişarât İlmî, 1982.
- Semerkandî, Nasr b. Muhammed Ebu'l-Leys. *Tefsîru Semerkandî (Bahru'l-ulâm)* nşr. Ali M. Muavvid-Adil. A. Abdülmevcûd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.

- Simnânî, Alâüddevlê. *el-'Urve li-ehli'l-halve ve'l-celve*. nşr. Necîb Mâyil Herevî. Tahran: İntişârât Mevlâ, 1404.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *el-Arfü'l-verdî fî ahbâri'l-Mehdî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Şa'rânî, Abdulvahhâb. *el-Yevâkît ve'l-cevâhir*. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1959.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. nşr. Abdulemîr Ali Mehnâ-Ali Hasan Fâ'ur. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Şemseddin Sâmi. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317.
- Tabâtâbaî, Muhammed Hüseyin. *İslâm'da Şîa*. çev. Kadir Akaras. İstanbul: Kevser Yayınları, 1993.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerir. *Câmi'u'l-beyân an te'vîl âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. Sevre. "*el-Câmi'u's-şahîh*". nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 5 Cilt. Kahire: Matbaatu Mustafa el-Mebânî, Matbaatu Mustafa el-Bâbi el-Halebî, 1978.
- Toru, Ümit. "Mehdi Düşüncesinin Ehl-i Sünnet'in Şiilik Algısına Etkisi ve Çağdaş Yansımaları". *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sivas: 2018.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Mehdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2003, 28.